

Ўзбек тилидаги изохли луғатларда ўзлашма сўзлар тадқиқи

У. Қўзиев, НамДУ ўқитувчиси

Ўзлашма сўзларнинг тилга қабул қилинишида шу нарса кўзга ташланадики, уларнинг асли маъноси эмас, бошқа тил жамиятларида қабул қилинган маъноси етакчи сема сифатида қабул қилинмоқда. Яъни уларнинг ўзлашувида бевосита тиллар эмас, жамиятларнинг ижтимоий-руҳий алоқаси биринчи ўринга чиқмоқда. Сўзнинг ўзлашув жараёнида миллатларнинг дунёқараши, урф-одатлари сўзларнинг айрим семаларининг, яъни сўзнинг тўлиқ ўзлашишида ўзига хос фильтр вазифасини бажаради. Демак, сўз ўзлашувини текширишда лингвокультурология соҳаси тадқиқот доирасига кириб борилади. Бу ўринда этимологик маълумотлар муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари этимологик маълумотлар соҳага алоқаси бўлмаган кишилар учун ҳам қизиқарлидир. “Ўзбек тилининг этимологик луғати” [1]га кўз ташлар эканмиз, бу маълумотларнинг нақадар муҳим эканлигига гувоҳ бўламиз.

Этимологик маълумотлар асосида ўзлашма сўзларнинг аслияти ва бугунги фаол маъноси ўртасидаги муносабатларни куйидагича гуруҳлаб ўрганишимиз мумкин:

1. Сўзнинг асл – этимологик маъносидан метонимик усулда маъно кўчиши.

Метонимия тушунчалар ўртасидаги боғлиқлик асосида ном кўчиши бўлиб, нутқнинг тежамкорлик тамойили самараси ҳисобланади. Бунда одаида маъно торайиши кузатилади. Чунки янги ном яросий тушунчанинг бир қисминигина ифодалайди холос. Буни айрим ўзлашма сўзлар мисолида кўриб чиқамиз.

Аза (عزى) “алоқадор деб ҳисобламоқ”; “сабр-бардош билан ўтказмоқ”, “овутмоқ, таскин бермоқ” [3,539] маъносидаги феълдан ҳосил бўлган бўлиб, фаолият-жараёни билдиради. Ўзбек тилида ҳам “жараён” семаси сақланиб қолган: “Аёлларнинг маййит чиққан уйда йиғи билан ўтказадиган мотам маросими”, “маййит чиққан уйдаги мотам жараёни” [2,1,47]. Туркий халқларда мотам маросими “айтиб йиғлаш” билан бевосита боғлиқ. Туркий халқлар фольклорида йиғи-йўқлов, марсия каби жанрларнинг мавжудлиги ҳам шундан дарак бермоқда. Гарчи аза сўзи этимологиясида “сабр-тоқат тилаш” семаси мавжуд бўлса-да, ўзбек тилида етакчи ўринга “йиғи-сиги” семаси кўтарилади. **Аза тутмоқ; кимга тўй, кимга аза; шунга ҳам азами?** каби иллюстратив мисолларда ҳам “йиғи-сиги”, “салбий руҳий ҳолат” семаси яққол кўринади. **Аза очмоқ** бирикмасида эса сўзнинг “маросим” семаси фаоллиги кузатилади.

Азон арабча азина (эшитмоқ, изн бермоқ, сигнал бермоқ) сўзидан келиб чиққан бўлиб, азон шаклининг ўзи “азон”, “намоз ўқишга чақириш” [3,15] маъносига эга. Диний тушунча сифатида “сўфининг масжидда жамоат бўлиб намоз ўқишга чақириги”ни билдиради. Азон бир кунда беш марта чақирилса-да, “эрталабки намозга чақириш” семаси “тонг ёришиши, гира-шира пайти, эрта тонг” [2,1,50] семасини келтириб чиқарган. Янги изоҳли луғатда тилимиздаги қулогига азон айтмоқ ибораси ҳам келтирилган бўлиб, бунда азон сўзининг маъноси нисбатан кенгайганлиги, умуман, “дуо” семаси етакчилик қилиши маълум бўлади.

Айш арабча сўз бўлиб, “ҳаёт, турмуш; озиқ-овқат” маъноларини ифодалаган. Ўзбек тилида “хузур-ҳаловат, роҳат-фароғат; нашъу намо, нашъа”, “кайф-сафо, ишрат” [2,1,50] маъносида ишлатилиши психолингвистик методлар билан ўрганиладиган масала ҳисобланади. Тилимизда ҳаёт сўзи шунчаки “тириклик”дан ташқари, “яхши яшаш” семасини ҳам ифодалайди: *Шуям ҳаёт бўптими?* Шундан келиб чиксак, “ҳаёт”, у билан бевосита алоқадор бўлган “озиқ-овқат” маънолари таркибидаги “ижобий” семаси ўзбек тилида етакчи ўринга чиқади. Асл маъноси эса хиралашган.

2. Сўзнинг асл – этимологик маъносидан синекдоха усулида маъно кўчиши.

Айвон араб тилида асли “қаср; олди очик бино” маъносидаги сўз бўлиб, ҳозирги кунда “кўпинча уч томони берк, олди очик хона” [2,1,52] маъносини билдиради. Ҳаётга назар ташлайдиган бўлсак, турмуш даражаси юқори бўлган одамларда уйда яшаш эҳтиёжидан ташқари, дам олиш истаги ҳам бўлади. Тарихдан бойларнинг уй қуриши ва ёзда ҳаво алмашиб туриши учун айвон (ҳозирги кундаги маъносида ишлатяпмиз) қурдириши маълум ҳодиса. Дастанда айвон деганда қасрнинг ўзи, кейинчалик унинг бир қисми бўлган бир қисми очик хона тушуниланган. *Жаҳон айвонида* бирикмаси поэтик нутқда “оламда, дунёда, жаҳонда” маъносини ифодалайди. Бунда ҳам “қисм”, “бўлак”, “чекка” семалари етакчилик қилади. Ҳозирги кунда оддий одам ҳам уйини айвонли қилиб солиши биз учун меъёрий ҳолат ҳисобланса, тарихда айвон бадавлатлик рамзи бўлган кўринади.

3. Сўзнинг асл – этимологик маъносидан метафорик усулда маъно кўчиши.

Тилга антропоцентрик нуқтаи назардан ёндашув шуни кўрсатадики, инсон дунёни ўз тушунчасига мос равишда англайди, нарсаларни шунга кўра номлайди [4].

Бисот арабча “гилам” маъносини билдириб, тилимизда асосан бойлик маъноси устунлик қилади: “*Шахсининг, кўпинча хотинларнинг ўзига тегишли бўлган, тўплаб қўйган*

моли, мол-дунёси”, “*кишига, оила хўжалигига қарашли мол-дунё, бойлик*”, “*кимсада бор бўлган ҳар қандай нарса; маданий, маънавий бойлик*”, “*бирор хона ёки жойдаги мавжуд нарсалар*”, “*табиатнинг борлиги, бойликлари, эҳсони*” [2,1,281] каби. Ўзбекларда ёстик (ёстиғи қуримоқ – тирикчилик, оила, бир ёстикқа бош қўймоқ - оила), тўн (тўнини йиртмоқ – бирор ишини орқага тортмоқ), иштон (иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулибди) каби сўзлар айрим ҳолларда “бойлик” семасига эгалиги билан ажралиб туради. Бисот араб тилидан ўзлашганини ҳисобга олсак, мазкур сўзда ҳам “бойлик” семаси муҳим эканлиги кўзга ташланади. Дарҳақиқат, кўчманчи араблар маиший ҳаёти, савдо-сотик ва даромади туя ва бошқа ҳайвонлар жунидан тўқилган гиламлар билан боғлиқ бўлган.

Акс I арабча “*бирор нарсанинг силлиқ, тиниқ сатҳдаги тасвири; тескари, тўнқарилган*” маъноларини билдиради. Тилимизда *акс этмоқ* феълида сўзнинг “тасвир”, “кўриниш” семаси фаоллашган: “1) *силлиқ, ярқироқ сатҳда (тасвири) кўринмоқ*; 2) *қайтмоқ (мас., акс-садо ҳақида)*; 3) *кўринмоқ, билинмоқ, намоён бўлмоқ (ички ҳис-туйғу, кайфият ва ш.к. ҳақида)*; 4) *ўз ифодасини топмоқ*” [2,1,62]

“*Тескари*” семаси ойнада тасвирнинг тескари кўрсатиши билан боғлиқ бўлиб, “*қарама-қарши, тескари, зид*”, “*ўжар, қайсар*” маъноларининг юзага чиқишига сабаб бўлади.

4. Сўзларда маъно торайиши кузатилади.

Азал арабча сўз бўлиб, “*абдийлик*”, “*поёнсизлик*” [3,18], “*бошланиш даври йўқлик, бошланиш вақти номаълум замон*” [2,1,48] маъносини билдиради ва “*бошлангич*” семаси воситасида **абд** сўзига зидлиги кўрсатилади. *Халқимиз азалдан меҳмондўст бўлиб келган* гапи мисолида олиб кўрсак, сўзлашув нутқида азалнинг маъноси торроқ тушунилади: “*пайдо бўлган вақт*”, “*тузилган вақт*” каби. *Азал наққоши (ёки наққоши азал)* бирикмаси “тангрининг яратувчилик сифати”ни ифодалаб, *азалга “нисбий”* семасини юклайди.

Айёр сўзи этимологиясида бизга маълум бўлган “*муғомбир*” дан ташқари, “*ялангоёқ*”, “*бекорчи*” [2,1,52] маънолари ҳам борлиги қизиқарли ҳолатдир. Бу маъноларни “*салбий*” семаси бирлаштириб турибди.

5. Сўзларнинг бир лексик сатҳдан иккинчи сатҳга ўтиши ҳам маъно торайишининг бир кўриниши ҳисобланади.

Азимут араб тилидан француз тилига “*йўллар, йўналишлар*” маъносида ўзлашган сўз сифатида кўрсатилади. Бироқ сўз астрономия, геодезияга оид, шунингдек, ҳарбий

соҳага оид байналмилал атама сифатида ўзбек тилига ҳам ўзлашган: “*кузатилмоқда бўлган осмон жисми ва кузатиш нуқтаси орқали ўтказилган вертикал текислик билан меридиан текислиги орасидаги бурчак*”; “*бирор нуқтага ҳамда шимол томонга қарата чизилган икки чизик оралигидаги бурчак; харитадан ва компасдан фойдаланиб аниқланадиган энг қисқа йўналиш*” [2,1,49]. Аслият ва ҳозирги кундаги маъноси ўртасида муайян боғлиқлик мавжуд. Чунки араблар (ёки шарқ халқлари) савдо, сафар юзасидан денгиз ва чўлларда юришга мажбур бўлишган. Йўналишда адашмаслик учун ориентир (мўлжал) олиш мумкин бўлган нарса фақат самовий жисмлар бўлган. Шарқнинг юксак кашфиётларидан бири устурлоб (астролбия) самовий жисм ва маълум нуқта орасидаги бурчакни ўлчаш орқали олдин ўлчанган манзилга нисбатан қаерда турганлигини кўрсатган. Албатта, бунда бошқа ҳисоб-китоблар ҳам бўлган. Бундан келиб чиқадики, *азимутни аниқлаш – йўлни аниқлаш* асл маъносида ҳозирда ҳам қўлланади.

Валад арабча “*ўғил бола, ўғил; фарзанд*” маъноларини ифодаласа ҳам, ўзбек тилида сўзнинг ўзак маъноси “*туғилиш*” асосида “*туғилган*” маъносида ишлатилади. Бунда сўз ўйини бўлиб, фарзанд га тегишли бўлган “*ота-онаси маълум*” семаси валадга юклатилмайди. Худди шу сема бу сўзлар орасида зидланишга сабаб бўлади. Натижада салбий “*шариат йўли билан никоҳланмаган ота-онадан туғилган бола; ҳароми*” [2,1,437] маъносини ифодалаб, вульгаризмлар қаторига қўшилади.

- б. Айрим сўзларнинг келиб чиқиши тушунчанинг номланиш тарихи билан боғлиқ маълумотларни билдиради.

Авлиё сўзи ўзагида *валийа* феъли ётади. Араб тилида бу феъл ва унга ўзакдош бўлган сўзлар “*яқин бўлмоқ*”, “*қўшилмоқ*”, “*эргашимоқ*”; “*бошқармоқ*”, “*топишмоқ*”, “*жўнамоқ*”, “*ишонмоқ*”, “*иззат-ҳурмат кўрсатмоқ*”, “*топишириқ бермоқ*”, “*эътибор бермоқ*”, “*эгалламоқ*”, “*биринчи бўлмоқ*”; “*доимийлик*”, “*дўстлик*”, “*жаноб*”, “*ҳоким*”, “*қарилик*”, “*ҳомийлик*” [3,935-936] каби маъноларни билдиради. Ўзбек тилида бу сўзга этимологик ўзакдош бўлган *валий, волий, вилоят, валоят, мавлавий, авло, мутавалли, истило, Мавло, мавлоно* каби сўзларда юқоридаги семалар юзага чиқади. Бевосита авлиё шакли орқали араб тилида “*яқин*”, “*қариндош*”, “*туғишган*”; “*қасоскор*”, “*васий*”, “*мулкдор*”, “*яхшилиқ қилувчи*” маънолари ифодаланади. Авлиё сўзи тилимизга бевосита дин таъсирида ўзлашганлиги сабабли ўзбек тилида сўзнинг “*эътиқодли, диндор кишилар; азиз, муқаддас, Оллоҳга яқин кишилар; руҳонийлар*”; “*каромат, башорат қила оладиган, мўъжизалар кўрсата оладиган одам*”, “*улуғ одам*”, “*дарвешнамо одам*” [2,1,33] семалари етакчилик қилади.

Сўзнинг бундай семантик тузилишга эга бўлиши унинг қайси доирада ишлатилганлигига ҳам боғлиқ. Сўз ўзи бирга қўлланган сўзлардан маълум семаларни “қарзга” олади. Жумладан, **авлиё (валий)** сўзи “*дўст*”, “*яқин*” маъносида диний социолектга киритилади. Натижада “*руҳоний*” семасини, Аллоҳ сўзи билан қўлланганда (Валиюллоҳ – Аллоҳнинг дўсти), “*улуғ*”, “*кароматгўй*” семаларини ўзлаштиради. Бу жараёнлар араб тилининг ўзида юз берган бўлиши ва кейинчалик шу семалар билан тилимизга ўзлашган дейишимиз мумкин. Авлиёларнинг фақирона ҳаёти, кишиларнинг умумий қарашларига мос яшамаганликлари тилимизда сўзга “*девонасифат*” семасини юклаган ҳолда ишлатилишига сабаб бўлган бўлиши мумкин.

Авом сўзи ‘амма [3,562] феълидан келиб чиққан бўлиб, бу феълдан ҳосил бўлган сўзларда “умумийлик”, “оммавийлик”, “давлатга оид”, “қариндошлик” семалари бўртиб туради. Ўзбек тилида шу доирадаги умум, умумий, омма, авом, оммавий, оми, амма, амома каби сўзлар кенг ишлатилади. Бироқ сўзларда араб тилидагидан фарқли равишда “давлатга оид” эмас, “ижтимоийлик” семаси етакчи. Авом, оми каби сўзлар баъзан салбий бўёқ билан ишлатилади. Авом – ўтмишда “оддий халқ”, “қора халқ”, “ўқимаган, тушунмаган, хат-саводсиз киши(лар)” [2,1,32] маъносида ишлатилган. Бу ҳолат араб тилида ҳам кузатилар экан. Мумтоз адабиётимизга назар ташласак, халқ, халойиқ, мардум, авом сўзлари салбий бўёққа эга бўлганлиги кўринади. Улар “*илоҳий ишқ*”дан холи бўлган, *тартибсиз оломон* маъносида тушунилиши кўпроқ кузатилади¹. Бунда “илмсиз, саводсиз” семасининг фаоллашуви кузатилади. *Умум, умумий, оммавий, амма* каби сўзларни эса “яқинлик”, “биргалик”, “қўплик” семалари бирлаштириб туради. Демак, авом сўзининг семантик таркиби аслиятдан кўп ҳам узоклашмаган. Бунинг сабаби, бизнингча, сўзнинг диний социолект доирасидагина қўлланганидир. Сўзга доимо бир нуқтаи назардан қараш унинг маъносидаги ўзгаришларни тўсиб қўйиши аниқ.

Азамат арабча азума(عظم) феълидан ҳосил бўлган. Мазкур феъл турли нисбатларда “улуғ бўлмоқ”, “жиддий (хавфли) бўлмоқ”, “ҳурматламоқ”, “муҳим деб ҳисобламоқ”, “фахрланмоқ”, “кучаймоқ”, “кибрланмоқ” каби маъноларга эга. Феълнинг шаклларида бири бўлган **азамат** “*улуғворлик*”, “*фазилат*”; “*ифтихор*”; “*азаматлилик*”; “*жаноби олийлари*” [3,548] каби маъноларнинг ифодалайди. Бу маъноларни “*улуғ*”, “*мавҳум*” семалари бирлаштириб туради.

Ўзбек тилида мазкур сўздаги “*мавҳум*” семаси “*моддий*” семасига, фаол “*улуғ*” семаси ҳам моддийликни ифодаловчи “*катта*” семасига ўз ўрнини бўшатиб берган:

¹ Қаранг: Жаббор А. Машраб асарлари учун луғат ва изоҳлар. – Фарғона: 2010. 246 б. – 9-бет.

азамат чинорлар. Бундан ташқари шакл-кўринишдан ташқари, куч-қувват, жисмоний ҳолат нуқтаи назаридан баҳо бериш вазифасига эга бўлган: *Азамат машиналар, азамат йигит, оббо азаматей*. Ўзбек тилида сўзнинг салбийлик семаси (жиддий бўлмоқ, кибрланмоқ сингари) кузатилмайди. **Азамат** ижобий бўёқдор сўз сифатида ажралиб туради: “кўриниш-тузилиши эътибори билан жуда катта; ҳайбатли, улкан”, “катта куч-қувватга эга; қудратли”, “ғайрат-шижоатли; баҳодир, ботир”, “жисмонан етук; забардаст” [2, I, 48] маъноларини, “*ижобий муносабат*”ни билдиради. Сўзнинг семантик таркибининг луғатларда тўлиқ берилиши нуқтаи назаридан янги изоҳли луғатнинг бирмунча афзалликларга эгаллиги мазкур ўринда ҳам кузатилади. Зеро, икки жилдли луғатда “*ижобий муносабат*” семасини айнан ифодаловчи изоҳлар берилмаган [2, I, 30].

Азума феълнинг яна бир ҳосиласи **азим** бўлиб, унинг семантикасида юз берган ўзгаришларни қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин:

	Араб тилида	Ўзбек тилида	Семаси	Мисол
1	Улуғ, буюк, азим	+	“ <i>мавҳум</i> ”	<i>Гуноҳи азим, балойи азим</i>
2	Биринчи даражали	-	“ <i>мавҳум</i> ”	
3	Улкан, жуда катта	+	“ <i>моддий</i> ” (<i>кўриниши</i>)	<i>Азим тоғ, азим шаҳар</i>
4	Таниқли, машҳур	-	“ <i>мавҳум</i> ”	
5	Муҳим, жиддий	-	“ <i>мавҳум</i> ”	
6	Азамат, ажойиб, зўр	-	“ <i>мавҳум</i> ”	

Бундан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

- араб тилида мавҳум белгини ифодаловчи сўзлар, асосан, диний социолект таркибида “*мавҳум*” семасини сақлаб қолади. Ва шу доирадаги сўзлар даврасидаги мазкур семасини намоён этади;
- ўзбек тилига ўзлашиш жараёнида миллатнинг дунёқараши билан боғлиқ ҳолда “*моддий*” семаси фаоллашади ва умумистеъмолда моддий тушунчани ифодаловчи сўзлар билан бирга келади.

Хулоса қилиб айтганда, ўзлашма сўзлар бир тилдан иккинчи тилга ўзлашар экан, шу халқнинг маданий ва руҳий ахборотларини иккинчи халққа етказди, аммо акцептор халқ бу сўзларни ўз дунёқарашига ва сўзнинг амалда қандай маънода ишлатилишига кўра айрим семалари фаоллашади ёки сусаяди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. 599 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашроти, 2006-2008.
3. Ан-На’им. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003.
4. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php